

Алілуйко А. М.,

к.фіз.-мат.н., доц., доцент кафедри економіко-математичних методів Тернопільський національний економічний університет, м. Тернопіль

Миколук С. М.,

к.е.н., викладач Чортківського коледжу економіки та підприємництва Тернопільський національний економічний університет, м. Тернопіль

АНАЛІЗ ЧИННИКІВ ВПЛИВУ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ РЕГІОНІ

Анотація. Досліджено соціальну ефективність управлінської діяльності при влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Тернопільському регіоні. Розкрито сутність ефективності управлінської діяльності соціальної сфери регіону. Обґрунтовано соціальну ефективність управлінської діяльності в сфері соціального влаштування у регіоні. Визначено соціальну ефективність Тернопільського регіону при усиновленні, опіці (піклуванні), у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу та інтернатних закладах. Проаналізовано специфічні регіональні статистичні показники у соціальній, демографічній та економічній сферах. Використано метод аналізу канонічних кореляцій. Виявлено залежність соціальної ефективності управлінської діяльності регіону від статистичних показників регіону. З'ясовано, що найвища залежність існує з групою соціальних показників, а найслабша – з групою економічних показників. Проведено експертне опитування. Виявлено основні чинники впливу на соціальну сферу в регіоні.

Ключові слова: соціальна ефективність, управлінська діяльність, регіон, влаштування дітей, діти-сироти.

Aliluiko A. M.,

Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economic and Mathematical Methods, Ternopil National Economic University, Ternopil

Mykoliuk S. M.,

Ph.D, Lecturer of Chortkiv College of Economics and Entrepreneurship of Ternopil National Economic University, Ternopil

ANALYSIS OF FACTORS OF INFLUENCE ON THE EFFICIENCY OF MANAGERIAL ACTIVITY IN THE SPHERE OF SOCIAL SUPPORT OF ORPHANS IN THE TERNOPIL REGION

Abstract. The social effectiveness of managerial activity in the sphere of placement of orphans and children deprived of parental care in the Ternopil region was investigated. The essence of the effectiveness of managerial activity of the social sphere of the region is revealed. The social effectiveness of managerial activity in the field of social placement in the region is substantiated. The social efficiency of the Ternopil region in the process of adoption, tutelage (caring) in foster families, family-type orphanages and boarding schools is determined. Specific regional statistical indicators in the social, demographic and economic spheres are analyzed. The method of analysis of canonical correlations is used. The dependence of social efficiency of regional managerial activity on the statistical indicators of the region was revealed. It was found that the highest dependence exists with a group of social indicators, and the weakest one – with a group of economic indicators. An expert survey was conducted. The main factors influencing the social sphere in the region are revealed.

Key words: social efficiency, managerial activity, region, social support of children, orphans.

Постановка проблеми. Ефективність управлінської діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в соціальній сфері

залежить від урахування специфічних регіональних особливостей. Але досі залишаються недостатньо розкритими та обґрунтованими науково-теоретичні

та практичні засади залежності ефективності управлінської діяльності в питаннях сирітства від урахування специфічних регіональних особливостей у соціальній, демографічній та економічній сферах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями ефективності управлінської діяльності займалися багато вітчизняних і закордонних економістів та науковців. Дослідженням питань державного управління захисту прав дитини присвячували увагу такі вітчизняні вчені: О. Безпалько, О. Губанова, Л. Гурковська, Т. Федосєєва, І. Цибуліна, Ж. Чорна, О. Якубовський та ін. [3; 10]. Проблеми ефективності управлінської діяльності досліджували С. Дубенко, Н. Нижник, Н. Рудий, Л. Стрижеус та ін. [6; 9]. Проблеми аналізу об'єктів соціальної сфери знайшли своє відображення в роботах А. Васиної, О. Грішнова, О. Дудкіної, А. Мельник, Ж. Петрович, С. Терницької та ін. [4; 5]. Результати напрацювань вищезазначених науковців дозволили здійснити суттєвий внесок у вирішення проблем управлінської діяльності у соціальній сфері. Але маловивченими залишаються питання ефективності управлінської діяльності регіонів у процесі соціального влаштування дітей-сиріт.

Постановка завдання - обґрунтувати соціальну ефективність управлінської діяльності в сфері соціального влаштування у регіоні та виявити її залежність від специфічних регіональних особливостей у соціальній, демографічній та економічній сферах за допомогою методу канонічного кореляційного аналізу та експертного опитування регіональних фахівців соціальної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. Враховуючи те, що кінцевий результат управлінської діяльності сфери соціального влаштування дітей спрямований на зменшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають на первинному обліку, шляхом влаштування їх у сімейні форми виховання, є можливість оцінити соціальну ефективність управлінської діяльності в сфері соціального влаштування. Зрозуміло, що ефективність діяльності в цьому напрямку залежить від ефективності управлінської діяльності органу опіки та піклування та судової інстанції. Тому ефективність управлінської діяльності можна знову ж таки визначити як сукупну ефективність його об'єктів. Враховуючи те, що ціль об'єктів, які приймають управлінські рішення, одна і спрямована на збільшення чисельності влаштування дітей-сиріт у сімейні форми виховання, можна говорити про соціальну ефективність управління.

Така ефективність показує, якою мірою задовольняється попит на послугу. Саме тому ми пропонуємо наступним чином оцінювати соціальну ефективність управлінської діяльності в сфері соціального влаштування:

$$E_y = \frac{D_b}{D_n} \times 100 \%,$$

де E_y - соціальна ефективність управлінської діяльності у сфері соціального влаштування дітей, %;

D_b - чисельність дітей, які влаштовані в сімейні форми виховання;

D_n - чисельність дітей, які перебувають на первинному обліку.

Аналогічно доцільно визначати соціальну ефективність управлінської діяльності в питаннях влаштування дітей на усиновлення, під опіку (піклування), створення прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та влаштування дитини до інтернатного закладу. Таким чином, соціальна ефективність управлінської діяльності дорівнюватиме відношенню кількості влаштованих дітей до тої чи іншої форми влаштування дитини до кількості дітей, які перебувають на первинному обліку, у відсотках. Запропоновані обчислення соціальної ефективності управлінської діяльності в питаннях влаштування дітей на усиновлення, під опіку (піклування), створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу дозволяють проаналізувати ефективність роботи суб'єктів управління сфери соціального влаштування дітей. Найвищий показник повинен бути за влаштуванням дітей під опіку (піклування), тому що влаштування дітей під опіку, як правило, зберігає родинні відносини дитини (опікун – дідусь, бабуся) та є більш пріоритетним від влаштування дитини до прийомних сімей чи дитячих будинків сімейного типу.

Соціальна ефективність управлінської діяльності в питаннях влаштування дітей до інтернатних закладів показує процентне відношення чисельності дітей, які влаштовані до інтернату, до чисельності дітей, які перебувають на первинному обліку в службі у справах дітей. Цей показник повинен бути якнайменшим, тому що влаштування дитини до інтернату є найгіршим для самої дитини та ганебним управлінським рішенням для суб'єктів управління.

Зрозуміло, що у кожному регіоні соціальна ефективність управлінської діяльності в питаннях влаштування дітей-сиріт різна [2]. Пропонуємо дослідити наявність зв'язків між системою показників, які характеризують ефективність роботи служб Тернопільської області сфери соціального влаштування дітей (ефективність управлінської діяльності по усиновленню, по опіці (піклуванню), по прийомних сім'ях (ПС), по дитячих будинках сімейного типу (ДБСТ) та по інтернатних закладах), та статистичними показниками, які характеризують соціально-демографічно-економічний розвиток регіону [7]. Вивчення наявності, тісноти та напрямку зв'язків між блоками показників сформульованої нами системи здійснимо методом аналізу канонічних кореляцій. Практична реалізація здійснюється в програмі STATISTICA 10.

Канонічний кореляційний аналіз, на відміну від стандартного аналізу кореляцій, дозволяє вивчити взаємозв'язок між двома множинами змінних. Ця залежність визначається з допомогою нових канонічних змінних, що обчислюються як лінійні комбінації вихідних показників по кожній групі:

$$d_{k1} = a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_mx_m,$$

$$d_{k2} = b_1y_1 + b_2y_2 + \dots + b_ny_n, \quad n \leq m,$$

де d_{k1} і d_{k2} – k -та пара канонічних змінних, X_i – i -ий показник першої групи, X_j – j -ий показник другої групи, a_i, b_j ($i=1, \dots, m; j=1, \dots, n$) – вагові коефіцієнти. Канонічні величини d_{k1} і d_{k2} повинні максимально корелювати між собою, тобто наявний стохастичний зв'язок: $d_{k1} = d_{k2}, k=1, \dots, n$.

Аналіз канонічної кореляції проводиться по 17 районам та 2 містам Тернопільської області за статистичними даними 2016 року [8]. Під час перевірки передумов застосування методу канонічної кореляції встановлено, що сукупність із 24 показників має багатовимірний нормальний розподіл. Вивчення діаграм розсіювання показало, що за більшістю показників відсутні “викиди”. Лише за деякими показниками виділяється м. Тернопіль. Але даний “викид” ми не стали відкидати з системи показників.

Спершу з'ясуємо наявність зв'язку між групою соціально-демографічних показників та чисельністю дітей, влаштованих у сімейні форми та інтернати. Найбільший зв'язок для змінних із різних груп спостерігається між змінною y_1 – кількість дітей, взятих під опіку, та x_1 – кількість населення (тис.): коефіцієнт парної кореляції – 0,87. Найбільший вплив на змінну y_2 – кількість дітей у прийомних сім'ях має змінна x_7 – кількість громадян працюючих (% до загальної кількості зареєстрованих безробітних): коефіцієнт парної кореляції – 0,56. Найбільший вплив на змінну y_3 – кількість дітей у дитячих будинках має змінна x_4 – навантаження на 1 робоче місце: коефіцієнт парної кореляції 0,33. Показник y_4 – кількість усиновлених дітей має тісний зв'язок із показником x_1 – кількість населення (тис.): коефіцієнт парної кореляції – 0,8. Найбільший вплив на змінну y_5 – кількість дітей в інтернатах має змінна x_3 – кількість зареєстрованих безробітних: коефіцієнт парної кореляції – 0,6.

У результаті проведення канонічного аналізу отримали 5 канонічних коренів, із яких статистично значущим є тільки один ($R=0,95$, статистика $\chi^2=47,19$ при необхідній 35, рівень значущості $p=0,08$). Для цього кореня проведемо детальніший аналіз. Подамо канонічні вагові коефіцієнти для лівої й правої груп показників:

$$d_{11}=0,38x_1-0,02x_2+0,57x_3-0,19x_4+0,49x_5-0,41x_6+0,26x_7, \\ d_{12}=0,77y_1-0,26y_2-0,16y_3+0,41y_4+0,01y_5.$$

Видно, що для лівої групи найбільший унікальний внесок у значення першої канонічної змінної дає x_3 – кількість зареєстрованих безробітних. Для правої множини такий внесок робить y_1 .

Аналіз факторної структури лівої й правої груп показників показує, що на першу канонічну змінну

значне навантаження мають x_1, x_3, x_5 , а на другу змінну – y_1, y_4 (табл. 1).

Таблиця 1

Факторне навантаження канонічних змінних

d_{11}, d_{12}^*

Канонічна змінна d_{11}		Канонічна змінна d_{12}	
x_1	0,96	y_1	0,92
x_2	0,57	y_2	0,41
x_3	0,89	y_3	– 0,23
x_4	– 0,41	y_4	0,87
x_5	0,81	y_5	0,55
x_6	0,53		
x_7	– 0,46		

*Джерело: розраховано та побудовано автором

На основі кореляцій між канонічними змінними і показниками з кожної групи отримуємо міру надлишковості, яка показує, наскільки реальна варіація в одній групі змінних пояснюється іншою групою. Так, загальна надлишковість для першої множини складає 54%, тобто показники соціально-демографічної групи пояснюють 54% варіації показників по влаштуванню дітей, які, в свою чергу, пояснюють 58,2% варіації показників першої групи.

Аналогічно вивчимо наявність зв'язку між групою економічних показників та чисельністю дітей, влаштованих у сімейні форми та інтернати. Найбільший зв'язок для змінних із різних груп спостерігається між змінною y_1 – кількість дітей, взятих під опіку, та z_3 – обсяги виконання будівельних робіт (у фактичних цінах, тис. грн): коефіцієнт парної кореляції – 0,83. Найбільший вплив на змінну y_2 – кількість дітей у прийомних сім'ях має також змінна z_3 : коефіцієнт парної кореляції – 0,38. Найбільший вплив на змінну y_3 – кількість дітей у дитячих будинках сімейного типу має змінна z_2 – капітальні інвестиції на 1 особу (у фактичних цінах, грн): коефіцієнт парної кореляції – 0,39. Показник y_4 – кількість усиновлених дітей має тісний зв'язок із показниками z_3 та z_5 – роздрібний товарообіг продовольчих товарів підприємств на 1 особу (грн): коефіцієнти парної кореляції – 0,81 та 0,87 відповідно. Найбільший вплив на змінну y_5 – кількість дітей в інтернатах має змінна z_3 : коефіцієнт парної кореляції – 0,53.

У результаті проведення канонічного аналізу статистично значущим є тільки один канонічний

корінь ($R = 0,93$, статистика $\chi^2 = 50,92$ при необхідній 30, рівень значущості $p = 0,0099$). Для цього кореня запишемо канонічні вагові коефіцієнти для лівої й правої груп показників:
 $d_{11} = -0,14z_1 - 0,23z_2 + 0,93z_3 - 0,18z_4 + 0,54z_5 - 0,29x_6$,
 $d_{12} = 0,67y_1 - 0,31y_2 - 0,37y_3 + 0,39y_4 + 0,13y_5$

Видно, що для лівої групи найбільший унікальний внесок в значення першої канонічної змінної дає Z_3 – обсяги виконання будівельних робіт (у фактичних цінах, тис. грн.). Для правої множини такий внесок робить y_1 .

Аналіз факторної структури лівої й правої груп показників показує, що на першу канонічну змінну значне навантаження мають X_3 , X_5 , X_6 , а на другу змінну – y_1 , y_4 (табл. 2).

Таблиця 2

Факторне навантаження канонічних змінних
 d_{11} , d_{12} *

Канонічна змінна d_{11}		Канонічна змінна d_{12}	
z_1	-0,13	y_1	0,86
z_2	0,23	y_2	0,42
z_3	0,9	y_3	-0,41
z_4	0,4	y_4	0,86
z_5	0,94	y_5	0,58
z_6	0,81		

*Джерело: розраховано та побудовано автором

Загальна надлишковість для групи економічних показників складає 57,5%, а для групи показників по влаштуванню дітей – 58,8%.

Вивчимо наявність зв'язку між групою соціальних показників та чисельністю дітей, влаштованих у сімейні форми та інтернатні заклади.

Найбільший зв'язок для змінних із різних груп спостерігається між змінною y_1 – кількість дітей, взятих під опіку, та q_3 – кількість дітей у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах, осіб, q_7 – кількість виявлених злочинів, одиниць, q_{10} – надання населенню субсидій на оплату житлово-комунальних послуг (кількість сімей, од.), q_{11} – кількість легалізованих громадських організацій: коефіцієнти парної кореляції - 0,85, 0,82, 0,81 та 0,8 відповідно. Найбільший вплив на змінну y_2 – кількість дітей у ПС має також змінна q_{10} : коефіцієнт парної кореляції - 0,57. Найбільший вплив на змінну

y_3 – кількість дітей у ДБСТ має змінні q_{10} та q_4 – кількість дітей, які оздоровилися в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку, осіб: коефіцієнти парної кореляції - 0,44 та 0,43. Показник y_4 – кількість усиновлених дітей має тісний зв'язок із показниками q_3 , q_7 та q_{10} : коефіцієнти парної кореляції - 0,84, 0,86 та 0,83 відповідно. Найбільший вплив на змінну y_5 – кількість дітей в інтернатах мають змінні q_3 , q_7 , q_{10} та q_{11} : коефіцієнти парної кореляції: 0,53, 0,51, 0,55 та 0,56.

У результаті проведення канонічного аналізу статистично значущим є один канонічний корінь ($R = 0,99$, статистика $\chi^2 = 89,43$ при необхідній 55, рівень значущості $p = 0,0023$). Для цього кореня запишемо канонічні вагові коефіцієнти для лівої й правої груп показників:

$$d_{11} = -0,59q_1 - 1,05q_2 + 5,09q_3 - 0,01q_4 - 0,23q_5 + 0,48q_6 + 0,1q_7 + 0,29q_8 - 0,29q_9 - 0,28q_{10} - 4,78q_{11},$$

$$d_{12} = 0,41y_1 - 0,55y_2 - 0,36y_3 - 1,09y_4 + 0,09y_5$$

Видно, що для лівої групи найбільший унікальний внесок у значення першої канонічної змінної дають q_3 та q_{11} . Для правої множини такий внесок робить y_4 .

Аналіз факторної структури лівої й правої груп показників показує, що на першу канонічну змінну значне навантаження мають X_3 , X_5 , X_6 , а на другу змінну – y_1 , y_4 (табл. 3).

Таблиця 3

Факторне навантаження канонічних змінних
 d_{11} , d_{12} *

Канонічна змінна d_{11}				Канонічна змінна d_{12}	
q_1	-0,47	q_7	-0,7	y_1	-0,57
q_2	-0,1	q_8	0,1	y_2	-0,51
q_3	-0,68	q_9	-0,4	y_3	-0,02
q_4	0,09	q_{10}	-0,69	y_4	-0,9
q_5	0,07	q_{11}	-0,79	y_5	-0,43
q_6	0,11				

*Джерело: розраховано та побудовано автором

Загальна надлишковість для групи соціальних показників складає 47,5%, а для групи показників по влаштуванню дітей – 77,7%.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Обґрунтовано та запропоновано рахувати соціальну ефективність управлінської діяльності в сфері соціального влаштування у регіоні шляхом відношення кількості влаштованих дітей до тої чи іншої форми влаштування дитини до кількості дітей, які перебувають на первинному обліку, у відсотках. Аналіз канонічної кореляції показав, що існує статистична залежність між виділеними нами групами показників. З'ясовано, що найвища залежність кількості дітей, влаштованих у сімейні форми та інтернати, існує з групою соціальних показників, а найслабша – із групою економічних показників.

Проведене експертне опитування серед регіональних фахівців сфери соціального влаштування дітей у регіоні спростувало результати аналізу методу канонічної кореляції. Представники служби у справах дітей Тернопільської обласної державної адміністрації, Тернопільського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та служби у справах неповнолітніх та дітей Тернопільської міської ради висловили однозначну думку про фактори, які максимально впливають у регіоні на влаштування дітей-сиріт у пріоритетні форми виховання. На їх бачення, основними чинниками, які впливають на чисельність влаштованих дітей у регіоні та ефективність управлінської діяльності даної сфери, є: недосконала законодавча база та низький рівень кваліфікації управлінців даної сфери. На сьогоднішньому етапі розвитку регіонів додалися ще економічні фактори (спад економіки), політичні (антитеористична операція в Україні) та соціальні (пріоритетність векторів соціальної політики (допомога жителям окупованих територій, допомога мало-забезпеченим родинам у зоні конфлікту та ін.)).

ЛІТЕРАТУРА

1. Губанова О. В. Організаційно-правове регулювання усиновлення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 “Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право” / О. В. Губанова. – Київ, 2011. – 17 с.
2. Звіт Служби у справах дітей Тернопільської обласної державної адміністрації про соціально-правовий захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за 2016 рік: Служба у справах дітей Тернопільської обласної державної адміністрації, 2017. – С. 14.
3. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям : метод. посіб. / [О. В. Безпалько, Л. П. Гурковська, Т. В. Журавель та ін.; за ред. Звереві І. Д., Петрович Ж. В.]. – К. : Вид. дім “Калита”, 2010. – 376 с.
4. Мельник А. Ф. Державне та регіональне управління [текст] : навч. посібник / А. Ф. Мельник, А. Ю. Васіна, О. П. Дудкіна. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 452 с.
5. Петрович Ж. В. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / Ж. В. Петрович. – К., 2011. – 44 с.
6. Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави та права; історія політичних та правових учень” / Н. Я. Рудий. – Львів, 2011. – 22 с.
7. Статистичний бюлетень “Соціально-економічне становище Тернопільської області” / Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2017. – С. 80.
8. Статистичний бюлетень “Тернопільщина 2016” / Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2017. – С. 68.
9. Стрижеус Л. В. Територіальна організація соціальної інфраструктури регіону / Л. В. Стрижеус // Економічний простір : збірник наукових праць. – 2013. – № 72. – С. 101-110.
10. Цибуліна І. В. Державна політика у сфері забезпечення захисту прав дитини в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 “Державні механізми управління” / І. В. Цибуліна. – Х., 2006. – 19 с.

REFERENCES

1. Hubanova, O. V. (2011), *Orhanizatsijno-pravove rehuljuvannia usynovlennia v Ukraini* : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. iuryd. nauk : spets. 12.00.07 “Administratyvne pravo i protses, finansove pravo, informatsijne pravo”, Kyiv, 17 s.
2. Zvit Sluzhby u spravakh ditej Ternopil's'koi oblasnoi derzhavnoi administratsii pro sotsial'no-pravovyy zakhyst ditej-syrit ta ditej, pozbavlenykh bat'kivs'koho pikluvannia, za 2016 rik: Sluzhba u spravakh ditej Ternopil's'koi oblasnoi derzhavnoi administratsii (2017), s. 14.
3. Kompleksna dopomoha bezdohliadnym ta bezprytul'nym ditiam, O. V. Bezpal'ko, L. P. Hurkov's'ka, T. V. Zhuravel' ta in. (2010), Vyd. dim “Kalyta”, K., 376 s.
4. Mel'nyk, A. F. Vasina, A. Yu. and Dudkina, O. P. (2014), *Derzhavne ta rehional'ne upravlinnia [tekst]*, TNEU, Ternopil', 452 s.
5. Petrochko, Zh. V. (2011), *Teoriia i praktyka sotsial'no-pedahohichnoho zabezpechennia prav ditej, iaki opynylysia u skladnykh zhyttievych obstavynakh* : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ped. nauk : spets. 13.00.05 “Sotsial'na pedahohika”, K., 44 s.
6. Rudyj, N. Ya. (2011), *Instytut opiky i pikluvannia v Ukraini: istoryko - pravove doslidzhennia* : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. iuryd. nauk : spets. 12.00.01 “Teoriia ta istoriia derzhavy ta prava; istoriia politychnykh ta pravovykh uchen”, L'viv, 22 s.
7. Statystychnyj biuleten' “Sotsial'no-ekonomichne stanovysche Ternopil's'koi oblasti” (2017), *Holovne upravlinnia statystyky u Ternopil's'kij oblasti, Ternopil'*, s. 80.
8. Statystychnyj biuleten' “Ternopil's'hyna 2016” (2017), *Holovne upravlinnia statystyky u Ternopil's'kij oblasti, Ternopil'*, s. 68.
9. Stryzheus, L. V. (2013), *Terytorial'na orhanizatsiia sotsial'noi infrastruktury rehionu, Ekonomichnyj prostir*: zbirnyk naukovykh prats', № 72, s. 101-110.
10. Tsybulina, I. V. (2006), *Derzhavna polityka u sferi zabezpechennia zakhystu prav dytyny v Ukraini* : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. nauk z derzh. upr. : spets. 25.00.02 “Derzhavni mekhanizmy upravlinnia”, Kh., 19 s.